

SA CENTRALNOM BOLNICOM

v-etvrta neprijateljska ofanziva zatekla me je na dužnosti lekara Centralne bolnice Prvog bosanskog korpusa u planini Grmeč (1,5 km južno od zaseoka Majkić).

21. januara 1943. u bolnici je bilo 86 teških ranjenika koje sam, po naređenju Uprave svih bolnica u Grmeču, evakuisao u toku toga i sledećeg dana pod teškim vremenskim i terenskim uslovima (jaka studen, dubok sneg i dr.) u selo Marjanovića Do, a zatim 1. februara iste godine u Oštrej gde su se spojili sa ostalim ešelonima ranjenika. Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba (SOVŠ) rukovalo je tada celokupnom evakuacijom svih ranjenika i bolesnika na pravcu kretanja glavnih snaga NOV i POJ. Po naređenju načelnika SOVŠ dr Gojka Nikoliša organizovao sam ukrcavanje teških ranjenika u partizanski voz na železničkoj stanici Pasjak, odakle smo bez teškoća stigli do Mliništa gde su nas čekale kolone saonica i kola kojima smo 3. februara prevezeni u sela Glamočkog polja. Pošto se tu predviđalo duže zadržavanje, naređeno mi je da u selu Prijani organizujem bolnicu za 78 teških ranjenika. Ja sam bio jedini lekar i ujedno upravnik te bolnice. Politički delegat bolnice bila je Anka Skorupan, a intendant Hugo Fišer. U bolnici je bilo sedam bolničarki (Koviljka, Bejza, Bosa, Kosa, Ankica i još dve čiji se imena ne sećam). Kuće u ovom selu su male i raštrkane pa smo zbog toga ranjenike smestili u devet kuća (Marka Stanivuka, Jovana Mrđena i dr.). Hrana za sve ranjenike i osoblje bolnice pripremala se na jednom mestu. Previjanje ranjenika vršilo se redovno. Otvoreni prelomi kosti u ranjenika bili su imobilisani gipsanim zavojima koji su iznad rane bili isečeni. Zalihe zavojnog materijala i lekova koje smo

poneli iz bolnice iz Grmeča smanjivale su se, ali smo ipak imali najpotrebnije. Brižljiva nega uz dobru ishranu i mirovanje ranjenika imali su povoljno dejstvo na zarastanje rana.

U selu Glavice (Glamočko polje) načelnik SOVŠ sazvaio je tih dana sastanak lekara iz svih susednih bolnica na kome je, pored ostalog, utvrđen tačan način dalje evakuacije ranjenika i određeni su lekari za pojedine ešelone. Ranjenici su bili podeljeni u ešelone: ležećih, konjanika i pešaka. Ešeloni su bili podeljeni na čete, vodove i desetine sa vojničkom zaštitom pri pokretu. Ja sam i ovaj put određen za lekara jednog ešelona teških ranjenika.

Po naređenju SOVŠ 15. februara izvršio sam pokret moje bolnice do obližnjeg sela Hasanbegovci — gde je takođe bio spreman za pokret jedan ešelon teških ranjenika. Toga dana SOVŠ je pripremio potreban broj kola za prevoz teških ranjenika. U svaka kola smestili smo po dva ležeća ranjenika; sanitetsko osoblje i naoružani pratoci takođe su se vozili, ako je cesta bila dobra — inače su pešačili pored kola. U kola smo stavljali dosta sena i slame pa je vožnja ranjenicima bila udobnija. Krenuli smo pred veče iz Hasanbegovaca. Noć je bila vrlo hladna i svi smo jedva čekali da svane. Naročitih sredstava za utopljavanje ranjenika nismo imali, sem što su oni bili snabdeveni vunanim čarapama i suknenim pokrivačima. Prošli smo kroz Glamoč i Priliku a ujutro smo stigli u Livno i odmah produžili u selo Podhum (11 km južno od Livna). U ovom selu bilo je dobrih kuća pa smo ranjenike udobno smestili. Tu smo se zadržali sedam dana. U istom selu bilo je više ešelona ranjenika sa lekarima, pa sam iskoristio priliku i posavetovao se sa hirurgom u pogledu daljeg lečenja nekih teških ranjenika. Naročiti delegat Vrhovnog štaba Božo Ljumović koji je bio pridat SOVŠ-u za pomoć oko evakuacije ranjenika, održao je i u ovom selu s nama konferenciju i ukazao nam na uočene nedostatke u radu i zadatke koji nam predstoje.

BITKA ZA RANJENIKE

Ofanzivne operacije naših jedinica u pravcu Neretve razvijale su se povoljno. Sa teškim ranjenicima na kolima iz Podhuma smo krenuli 22. februara, prošli kroz Duvno, zatim prešli preko Zvirnjače i razmestili ranjenike u sela na prostorijski Rumboci — Jaklići — Ripci — Podbor ispred Prozora. Tu smo

dnevno primali dosta novih ranjenika iz borbi koje su naše jedinice vodile ispred nas. Zbog koncentracije većeg broja ranjenika na ovoj prostoriji SOVŠ je odredio jednu hiruršku ekipu sa dr Dragom Herlingerom na čelu da radi u selu Jaklići, a drugu kojom je rukovala dr Zora Goldšmit u selu Ripci. Politički komesar ove grupe ranjenika bio je tada Rade Vilotijević Vića. Nega, lečenje, i ishrana ranjenika obavljani su bez poteškoća, jer smo imali dovoljno osoblja, hrane i sanitetskog materijala koji su naše proleTERSKE jedinice zaplenile od neprijatelja. Neprijateljski avioni stalno su nas uznemiravali. Borbe su se primakle navedenim selima. Bilo je dana kada su eksplozije neprijateljskih granata potresale prozore na kućama u kojima su se nalazili ranjenici. SOVŠ je organizovao u Prozoru izradu većeg broja nosila od jelovih letava i žice. (Nosila su bila vrlo lagana, ali su se pri upotrebi vrlo često lomila.) Pripremali smo za pokret rezervu sanitetskog materijala, lekova i instrumenata. Dnevno sam obilazio sve ranjenike i nikakvih znakova straha kod njih nisam primećivao. Iz razgovora sa njima razabrao sam da su mirni zbog toga što su uvereni da će Vrhovni štab učiniti sve što je u njegovoj moći da otkloni opasnost koja im pretili. Oni se nisu prevarili. Najbolje jedinice NOVJ vodile su tih dana čuvenu »bitku za ranjenike« na planini Raduši (Vilića gumno k. 1236). Naši borci uspeali su besprimernom hrabrošću da potuku fašiste i da ih odbace u pravcu Gornjeg Vakufa — i tako su ranjenici bili spaseni.

Sedmog marta uveče evakuisali smo teške ranjenike kamionima i autobusima, zaplenjenim od neprijatelja, kroz Prozor u Jablanicu, gde smo stigli u toku noći.

PRELAZ PREKO NERETVE I PRENJA

Odmah po dolasku u Jablanicu teški ranjenici smešteni su u džamiju na sredini jedne male livade blizu Neretve, po dalje od ostalih kuća tog naselja. Sem ranjenika u džamiji su bile bolničarke i ja. Tih dana u Jablanici je bilo vrlo živo, mnogo vojske, zarobljenika, raznih komora sa vojničkom opremom, motorizacije, ranjenika i bolesnika.

Neprijateljski avioni zasipali su Jablanicu i okolinu bombama raznih kalibara, ali bombe iz »štuka« bile su mi najstrašnije, valjda zbog toga što su pri padu u blizini džamije istu iz temelja potresale. Srećom nijedna je nije pogodila. Zeleznčki

most preko Neretve kod Jablanice bio je porušen. Nisam znao dalji pravac našeg kretanja, ali bilo mi je jasno da nećemo ostati dugo u Jablanici pogotovo kad su naše jedinice počele uništavati motorna vozila kojima smo ovde stigli. Dani u džamiji prolazili su mi vrlo sporo, osećao sam se neprijatno i jedva sam čekao da krenemo nekud iz ove nemirne kotline. Konačno 11. marta, čim se smrklo, stiglo je naređenje za pokret. Zarobljeni italijanski vojnici iz divizije »Murđe« nosili su teške ranjenike na nosilima u pratnji naoružanih partizana. Došli smo na obalu Neretve, u blizinu porušenog železničkog mosta, gde su naše jedinice napravile provizorni drveni most. Noć je bila tamna, reka brza i duboka. Na prostoru ispred mosta prilična je gužva. Most je uzak i vrlo malo izdignut iznad vode. Pred samim mostom neki drugovi održavaju red i propuštaju ljude i konje u manjim grupama na most. Nakon izvesnog čekanja došao je red i na kolonu mojih ranjenika; prenošeni su pažljivo i polako preko mosta, a za poslednjima sam ja išao. Kad sam stigao nasred mosta, jedva sam hodao, most se ugibao pod teretom i lagano ljuljao, a sa jedne strane malo ga je i voda zapljuskivala pa je bilo klizavo. Tek što sam prešao most i odahnuo sa olakšanjem, začuo sam kuknjavu i psovke ranjenika izmešane sa galamom Italijana. Kad sam ih sustigao, video sam o čemu se radi. Leva obala Neretve, na kojoj smo se sada nalazili, bila je na tom mestu jako strma. Uz tu strminu bio je napravljen put koji je bio ne samo uzak već i razgažen. Neki italijanski zarobljenici zbog slabe fizičke razvijenosti i pomrčine vrlo su teško i nespretno nosili ranjenike na nosilima lošim putevima, posrtali su, a to je pričinjavalo ranjenicima strašne bolove i izazivalo u njih opravdan strah da će se preturiti sa nosila. Pratioci su naredili zastanak. Pošto smo objasnili ranjenicima i njihovim nosiocima da je put naše prve etape — do železničkog tunela iznad obale reke — kratak i da treba još samo malo da izdrže, produženo je kretanje. Kad smo stigli, u tunelu je već bilo mnogo ranjenika na nosilima; nekima su se zavoji smakli, a neki nisu bili previjeni po nekoliko dana pa su im zavoji bili prokvašeni. Pošto sam imao pripremljen zavojni materijal, te sam uz pomoć bolničarki pristupio previjanju onih ranjenika kojima je to bilo nužno. Rad je bio težak, pri svetlu sveće, na zemlji, u skućenom i nedovoljno prozračnom prostoru. Iz tunela su ranjenici preneti u selo Lug. Tu je bilo nekoliko ešelona ranjenika smešteno po kućama. Svaki lekar imao je određeni broj ranjenika koje je lečio i za koje se

starao, kako u mestu tako i u pokretu. Italijanska artiljerija gađala je selo Lug, a i napadi iz vazduha nisu prestajali.

Zadržavao sam se i radio u selu preko celog dana iako nam je bilo dozvoljeno da se danju sklanjamo van sela. Bilo sam u stalnom kontaktu sa ranjenicima i nisam primetio da su iznemireni ili uplašeni za svoju sudbinu, a to je i mene ohrabrivalo. Tih dana bila mi je od velike pomoći u lečenju ranjenika moja žena, kao i Krinka Tomanović i Anda Kljajić.

Pred svaki pokret, a oni su sad bivali sve češći, vršili smo transportnu trijažu i određivali ranjenika za prenos nosilima, konjima i peške. Zbog slabih i strmih puteva predstojale su nam najteže etape pokreta, a na prevoz ranjenika kolima nije se moglo ni pomišljati. Za vreme pokreta ispred teških ranjenika bili su pešaci (lakši ranjenici) i ranjenici na konjima, a pozadi teških ranjenika kretali su se bolesnici od pegavog tifusa (tifusari).

Uveče 13 marta (zbog dejstva neprijateljske avijacije pokreti su skoro redovno vršeni noću) evakuisali smo ranjenike nosilima i konjima iz sela Lug severnim obroncima planine Prenj u selo Krstac. Tu smo pretrpeli žestoko bombardovanje od nemačkih i italijanskih aviona, kojom prilikom je poginuo i izvestan broj teških ranjenika. Neprijatelj je upotrebljavao bombe velikog kalibra. Pritisak vazduha posle eksplozije jedne avionske bombe u blizini kuće u kojoj smo držali sanitetski materijal bio je tako jak da je proterao prašinu kroz otvore na dobošu za gazu iako su oni bili propisno zatvoreni s unutrašnje strane ispravnim odgovarajućim pokretnim limom (da je doboš bio u platnenoj kesi verovatno bi zavojni materijal bio zaštićen od prašine).

Nove ranjenike, ranjene većinom avionskim bombama, previjali smo na licu mesta, odmah posle ranjavanja. Na ovoj etapi bio sam sa hirurgom dr Ivom Herlingerom. Dok smo radili, jedan drug nas je, zbog otkrivenosti terena, zaštićavao donekle od ugleda iz vazduha držeći iznad nas poveću granu sa suhim lišćem. Preko planinskih staza i strmina kretali smo se sa ranjenicima dosta sporo. Pri ovim pokretima nismo imali odgovarajućih posuda koje bi poslužile teškim ranjenicima (naročito onima u gipsu) za vršenje velike nužde zbog čega je bilo priličnih nezgoda.

Prošavši kroz selo Brezu, stigli smo 15. marta u dolinu i selo Idbar; 15. marta uveče izvršili smo vrlo naporan pokret

Ranjenici 1. proleterske divizije na putu od Prozora do Jablanice

do sela G. Bijela. Preko snegom pokrivenih, planinskih visoravni kao i niz strme padine konji su vrlo teško nosili ranjenike. Bilo je slučajeva da konj posrne i otisne se niz strmu stazu zajedno sa ranjenikom, zbog čega smo morali naročito paziti na odstojanje između pojedinih ranjenika — kako konj pri padu ne bi povredio i druge ranjenike ili nosioce.

Prelaz preko Prenja bio je vrlo naporan i mučan zbog velikih strmina, studeni, slabe ishrane i stalnih napada iz vazduha. Pravo je čudo kako su teški ranjenici izdržali sve ove tegobe.

Ja sam obično pešaćio na začelju svog ešelona tako da sam sa poslednjim ranjenicima stizao u selo. Da bi se ubrzao prenos ranjenika dalmatinske jedinice su, po naređenju Vrhovnog štaba, preuzele nošenje ranjenika. Po osam boraca bilo je raspoređeno na jedna nosila (dve smene po četiri), koji su iz G. Bijele, gde su se 16. marta ranjenici i osoblje malo odmorili, nosili teške ranjenike celu noć 16/17. prešli Boračko jezero i 17. marta ujutro stigli u selo Kulu. U ovom selu bilo je vrlo

malo kuća, pogotovo neoštećenih. Smeštaj ranjenika bio je loš, a hrana slaba. Previjanje smo vršili redovno. Tu smo ostali do 21. marta, a onda smo, po već ustaljenom redu, sa vojničkom zaštitom, po četama i vodovima krenuli prema Glavatičevu. Prešli smo na desnu obalu Neretve i stigli u selo Lađenica, a odatle produžili na sever prema južnim obroncima planine Visočice. Teške ranjenike iz mog ešelona nosili su pri ovom pokretu seljaci i žene iz obližnjih sela. Pokret je izvršen jednim delom po danu. Imali smo dosta muka sa nosiocima ranjenika (osobito ženama) koji su pri pojavi aviona spuštali nosila i počeli da beže umesto da se primire. Morali smo da budemo dosta energični da bismo ih zadržali na mestu dok avioni ne prođu. SOVŠ je unapred organizovao smeštaj svih ranjenika i bolesnika. U Bjelivnićima mi je saopšteno da je za moj ešelon ranjenika određeno selo Luka (severno od kote 1252 — Krstno brdo). Po dolasku u ovo selo, 22. marta, odmah sam smestio ranjenike u seoske kuće. U obližnjem selu Ježepresina radila je hirurška ekipa dr D. Herlingera, i istoj sam uputio ranjenike kojima je trebalo izmeniti gipsani zavoj, revidirati ranu i dr.

Dobar smeštaj i ishrana i odmor uz lepo prolećno vreme u selu Luka stvorili su ubrzo kod ranjenika dobro raspoloženje, što je povoljno uticalo na njihovo ozdravljenje.

U selu Luka rastao sam se od teških ranjenika za duže vreme pošto sam od SOVŠ određen na drugu dužnost. Pokret ranjenika nastavljen je nakon nekoliko dana u pravcu Kalinovika i dalje na istok.

Dr Izidor LEVI